ميرزا دبير

ميرزا غلام حيدر بيگ جي تاريخ گوئيءَ جو فني جائزو

An analytical assessment of the historiography of Mirza Ghulam Hyder Beg.

Abstract:

Mirza, a sub-tribe/clan of the Persian origin live in historical neighborhood of old Hyderabad town known as Tando Agha, enjoys a distinct academic position in the cultural and intellectual firmament of the city. Born in this academic family, Mirza Ghulam Hyder Beg "Qambar" was a unique and accomplished personality of his Age who indeed excelled amongst his astute refined contemporaries owing to his noble conduct and dignified mannerism. He was a well-known Elegiac poet and an impressive narrator `Dastango` of this genre. His elders belonged to Chughtai Mughal tribe of Delhi and had later settled in Thatta before coming to Hyderabad Sindh. Mirza Ghulam Hyder's grandfather Mirza Murad Ali Beg "Sa'il" was also a meritorious Elegiac poet and a reciter of the "Marsia" and had established the tradition of Elegy in 1173 Hejra. Some of this worn out, tattered and decrepit pieces of poetic manuscript were later obtained from his great grandson Mirza Manzoor Ali Beg. These include remnants of Masnavi Firaqnama Syeda Fatima Sughra, 13 historic quatrains, a poem about the principles of Abjad (numerological prosody), 7 Elegies, 3 Salams and 12 Rubais. The historiographic Quatrain is one of the salient genres of Sindhi poetry and is suitably used to preserve history of an event via words. About 13 such historiographic Quatrains have been secured from the extant poetry of Mirza Ghulam Hyder. This article encompasses an indepth study of the poet's art of historiographic versification.

حيدرآباد شهر جي علمي خاندانن ۾ ٽنڊو آغا جي ميرزا خاندان جي حيثيت مجيل رهي آهي. هِن خاندان جيڪي علمي، ادبي ۽ مذهبي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، سي ڪنهن کان به ڳُجهيون نه آهن ۽ انهن کان سنڌ جو هر باشعور فرد چڱيءَ ريت واقف پڻ آهي. هِن خاندان ۾ جنم وٺندڙ مانائتين شخصيتن مان، ميرزا غلام حيدر بيگ ’قنبر‘ به پنهنجي دؤر جي هڪ مجيل، بااخلاق ۽ باوقار شخصيت هو. جنهن نه فقط

پنهنجي اباڻي ورثي جي آبياري ڪئي، پر هُنَ پنهنجيءَ پَر ۾ سنڌي ٻوليءَ جو خاموش خدمتگذار ٻڻجي، ادب جي خدمت پڻ پَئي ڪِئي.

ميرزا غلام حيدر بيگ ’قنبر‘، 12 رمضان المبارڪ 1249هه/23 جنوري 1834ع تي خيرپور ميرس ۾ تولد ٿيو. سندس والد جو نالو ميرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ هو جيڪو پنهنجي دؤر جو مڃيل مرثيہ گو شاعر ۽ مرثيہ خوان هو. سندن وڏا چغتائي مغل خاندان مان هئا ۽ سندن اصل وطن دهلي هو جتان پوءِ لڏي اچي ٺٽي ۾ رهيا. ميرزا غلام حيدر جو ڏاڏو ميرزا مراد علي بيگ ’سائل‘ سنو مرثيہ گو شاعر ۽ مرثيہ خوان هو جنهن 1173هه ڌاري سنڌي ٻوليءَ ۾ مرثيا چئي، سنڌي شاعريءَ ۾ مرثيي جي روايت قائم ڪئي. سندس مرثيہ خوانيءَ ۽ مذهبي خدمتن جي واڪاڻ ٻڌندي، مير سهراب خان، واليءِ خيرپور، شيعت جي تبليغ ۽ مرثيہ خواني ڪرڻ لاءِ کيس خيرپور ۾ اچي رهڻ لاءِ آڇ ڪئي، ۽ مير صاحب جي گهڻي اصرار تي پاڻ ٺٽي مان خيرپور ۾ اچي، محلي سيد علي رضا شاهہ ۾ سڪونت اختيار ڪيائون.

ميرزا مراد علي بيگ جي مرثيہ خوانيءَ جي واکاڻ جڏهن حيدرآباد جي ٽالپر حڪمرانن ٻڌي، تڏهن فاتح سنڌ، مير فتح علي خان ٽالپر کين پنهنجيءَ مجلسن ۾ مرثيہ خوانيءَ جي دعوت ڏني، جتي پاڻ پنهنجن پُٽن ۽ عزيزن سان مخصوص مجلس ۾ مرثيہ خواني ڪرڻ لڳو ۽ سندن وفات کانپوءِ بہ ميرزا صاحب جا فرزند، حيدرآباد ۾، ٽالپر بادشاهن جي قلعي واري پِڙَ ۽ مير محمد خان واري پِڙ ۾ مرثيہ خواني ڪندا رهيا. ٽالپر حڪمرانن وٽ مرثيہ خوانيءَ جو سلسلو ايترو تہ مقبول ٿيو جو انهن ميرزا صاحب جي ننڍي پُٽ ميرزا فتح علي بيگ کي حيدرآباد ۾ اچي رهڻ جي آڇ ڪئي. غالباً اِهو پنجين شهداداڻي ٽالپر بادشاهہ مير نور محمد خان ٽالپر جي حڪومت جو دؤر هو، جڏهن ميرزا فتح علي بيگ اچي، حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪئي.

ميرزا خاندان، خيرپور مان حيدرآباد ۾ ڪهڙي سن ۾ آيو اُن متعلق ڪجهہ مستند زباني روايتون ۽ ميرزا غلام رسول بيگ ’مقبل‘ ولد ميرزا فتح علي بيگ جو هڪ تحريري بيان ملي ٿو جيڪو پاڻ سال 1932ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هالا جي ڪورٽ ۾ ڏنو هئائون، جنهن ۾ هُو ڄاڻائي ٿو:

”اسان هيٺ صحي ڪندڙن جا وڏا، اصل خيرپورميرس جا ويٺل هئا، جتان 85 سالن کان حيدرآباد ۾ لڏي اچي چاوڙيءَ جي پرسان جايون خريد ڪري ويٺا. حيدرآباد شهر ۾، سواءِ ٺنده آغا جي ٻي ڪنهن بہ هنڌ شيعہ ڪونہ

رهندڙ هئا، جو آغا جي ٽنڊي ۾، آغائي شيعه مذهب رکندڙ هوا. جنهن ڪري اسان جا وڏا فوجداري جي پرسان جيڪي جايون هيون سي وڪڻي اچي ٽنڊي آغا ۾ قلب علي بروچ کان جايون پنهنجي پٽسن سان وٺي هميشه جي واسطي پڪي طرح سان رهڻ لڳا ۽ اڄ ڏينهن تائين اسين هيٺ صحي ڪندڙ انهن جاين ۾ رهندڙ آهيون.“ [1]

باقي ڪن زباني روايتن موجب، اِهو معلوم ٿئي ٿو ته، ميرزا فتح علي بيگ ٽالپرن جي آخري ايامن ۾ يعني سال 39-1837ع ڌاري حيدرآباد ۾ اچي سڪونت اختيار ڪئي. ان سلسلي ۾ پهرين چاوڙيءَ (چوڏڪي گهٽي) جي پرسان ۽ پوءِ جمن شاهه جو پڙ محلي مرزا احمد ۾ اچي رهيا، جتان پوءِ سال ڏيڍ اندر ئي پاڻ اچي ٽنڊي آغا ۾ مستقل رهائش اختيار ڪيائون، جتي هِن وقت سندن اولاد رهي ٿو.

مٿي ڄاڻايل حوالن جي آڌار تي چئي سگهجي ٿو ته، ميرزا غلام حيدر بيگ حيدرآباد ۾ پليو نپنو ۽ حيدرآباد ۾ ئي اُن وقت جي هلندڙ رواج موجب حيدرآباد جي آخوندن وٽ ديني ۽ درسي تعليم حاصل ڪيائين. پاڻ پنهنجي والد کان علمِ عروض جي سِکيا حاصل ڪري حمد، نعت، قصيده، منقبت، سلام، نوحه، زاري، مرثيه، مثنوي، رباعي ۽ تاريخي قطعات تي خوب طبع آزمائي ڪيائين ۽ سخن گوئيءَ جي ميدان ۾ پنهنجي طبع جا جوهر ڀسايائين. پاڻ نه فقط پنهنجي دؤر جو باڪمال شاعر ۽ مرثيه خوان هو پر مصوريءَ جي ڪلا ۾ به خاص مهارت رکندڙ هو ۽ ان ڪانسواءِ ڪاغذ تي ٽُڪَ جو ڪم به تمام سهڻي انداز سان ڪندو هو. اِهو ڪم پاڻ فاتح سنڌ مير فتح علي خان ٽالپر جي ٺهرايل تعزيه تي نهايت ئي نفيس نموني سان ڪيائين، جنهن جا ڪجهه آثار سندس پونيٽرن وٽ محفوظ آهن. ميرزا غلام حيدر، هزهائينس مير حسين علي خان ٽالپر ۽ هزهائينس مير حسن علي خان ٽالپر وٽ خاص مصاحب هو ۽ سندن وفات بعد هزهائينس مير حاجي نور محمّد خان ٽالپر وٽ آخري عمر تائين مصاحب خاص ٿي رهيو. [2]

ٽنڊي آغا جي هِن باڪمال شاعر، حيدرآباد ۾ تقريباً 72-1870ع ڌاري ’بزم فتح‘ طرفان، سنڌي غزل جي مشاعرن جو به آغاز ڪرايو جنهن ۾ سيد غلام محمد شاه ’گدا‘، آخوند محمد قاسم هالائي، مير عبدالحسين خان ’سانگي‘، فضل محمد ماتم، آغا نور محمد شاهه، فقير محمد عاجز، ميان امام علي ’رهي‘، سيد غلام مرتضيٰ شاهه ’مرتضائي ٺٽوي‘، ميون وڌل حيدري ۽ ٻيا شاعر شريڪ ٿيندا هئا. اِهي غزلن جا

مشاعرا ميرزا غلام حيدر جي اوطاق جيڪا ٽنڊو آغا ۾ آغائي سيدن جي مسجد جي اُيرندي طرف هئي، اُن ۾ ٿيندا هئا.[3]

ميرزا غلام حيدر بيگ جو احوال ڪنهن بہ ادبي تاريخن يا تذڪرن ۾ نہ ٿو ملي. مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ پهريون پيرو سنڌ جي هِن باڪمال شاعر جو احوال ۽ سندس غزل پنهنجي ڪتاب "دُرِّ ناياب عرف يادِ رفتگان" (1994ع) ۾ ڏيئي، کيس ادبي دنيا ۾ متعارف ڪرايو. ميرزا غلام حيدر بيگ جو ڪلام جيڪو سندن اولاد وٽ محفوظ آهي، تنهن جو تفصيل هِن ريت آهي:

هڪڙو بياض ميرزا غلام حيدر جي پوٽي، ميرزا حامد علي بيگ ولد ميرزا علي نواز بيگ جو نقل ڪيل آهي، جنهن ۾ ڪتابت جو سن 19 آگسٽ 1960ع ڄاڻايل آهي. اِهو بياض ميرزا حامد علي جي وڏي پُٽ ميرزا فتح علي بيگ وٽ محفوظ آهي. هِن بياض ۾ سندس ڪلام مان سنڌيءَ ۾ 04 مناجات، 03 نعت، 31 قصائد و مناقب، 15 سلام، 06 نوحا، 01 زاري 17 مرثيا، 13 غزل، 05 رباعيون، 01 منظوم خط ۽ پنهنجي زندگيءَ جو احوال نظم ۾ ۽ اردوءَ ۾ 01 حمد، 03 نعت، 05 قصيدا، 04 سلام، 01 مرثيو ۽ 04 غزل شامل آهن.

جڏهن تہ سندن ڪجھ ڪلام انتهائي خستہ حالت ۾ سندس پڙپوٽي ميرزا منظور علي بيگ ولد ميرزا حامد علي بيگ کي ميرزا غلام عباس بيگ، جيڪو ميرزا صاحب جي ننڍي پاءُ ميرزا غلام رسول بيگ جو پُٽ هو اُن کان مليو. ان ڪلام ۾ هڪ مثنوي "فراق نامہ سيده فاطمہ صغرا عہ"، 13 تاريخي قطعات، ابجد جي قاعدي بابت هڪ نظم، 07 مرثيا، 03 سلام ۽ 12 رباعيون شامل آهن. اِهو ڪلام مختلف پنن تي لکيل آهي ۽ اِهي شاعر جا ئي هٿ اکر لکيل پانئجن ٿا. ان ۾ ڪٿي بہ ڪا تاريخ ڄاڻايل ناهي. اِهو ڪلام ميرزا حامد علي واري نقل ڪيل بياض کان الڳ آهي. هِتي ميرزا غلام حيدر بيگ جي چيل قطعہ تاريخن جو جائزو پيش ڪجي ٿو:

سنڌي شاعريءَ جي صنفن مان قطعہ تاريخ هڪ اهم صنف آهي، جنهن ذريعي ڪنهن واقعي جي تاريخ کي لفظن ۾ محفوظ ڪيو ويجي ٿو. قطعہ تاريخ جو فن شعر و سخن ۾ اهڙو تہ انفراديت جو حامل آهي، جنهن جي ذريعي تاريخ جي ڪيترن ئي گوشن کي محفوظ ڪري سگهجي ٿو. شاعريءَ جي ٻين صنفن ۾ تہ فقط احساس جو اظهار ٿي سگهي ٿو. پر هن صنف ۾ احساس ۽ ادراڪ جو جيڪو امتزاج آهي، سو پنهنجي نوعيت جو يگانو مثال آهي. هن فن ذريعي اکرن جي مُله يا قيمت جي معلومات حاصل ٿئي ٿي ۽ ان ۾ اهڙا فني ڳجھہ بہ رکيا ويجن ٿا، جو سواءِ ان فن جي ماهر جي، ٻيو ڪو بہ اُن کي سمجهي نہ ٿو سگهي.

ابجد جا اکر عربي حروف تهجيءَ مان ورتل آهن. ان ڪري ان ۾ اُهي اکر شامل

نہ آهن. جيڪي موجوده سنڌي الف-ب ۾ موجود آهن. سنڌيءَ ۾ تاريخ چوڻ لاءِ انهن اکرن جو استعمال ٿيئي ٿو. تنهنڪري انهن اکرن جا عدد مقرر ڪرڻ ضروري هئا. جنهن ڪري فن جمل جي ماهرن اِنهن اکرن کي آئيويتا جي ترتيب مطابق، ابجد جي اُئن لفظن ۾ آيل هر اکر جي عدد برابر ان کان پوءِ واري اکر جا عدد مقرر ڪيا. مثال طور: 'ب' کان پوءِ وارن اکرن 'ٻ'، 'ڀ' ۽ 'پ' جا عدد 'ب' جي عدد برابر ٻہ ٿيندا ۽ اهڙيءَ ريت ٻين اکرن جا ٻہ عدد مقرر ڪيا ويا، جن کي آخوند گل محمد هالائيءَ سال 1275هہ/1858ع ڌاري بمبئيءَ ۾ ڇپايل پنهنجي ديوانَ 'ديوان گُل' جي منڍ "چِٽائي" جي واٽ يارهين ۾ هُن پنهنجي ترتيب ڏنل آئيويتا جي 55 اکرن جو مُلھہ مقرر ڪري، سنڌي ابجد کي تشڪيلي صورت ڏني. سندس مقرر ڪيل اکر جا مُلھہ هِن ريت آهن:

چٽ اکرن ۽ انگن ۽ ڳڻتي مڙني اکرن سنڌي ۽ فارسي ۽ عربي جو مٿي ليکي ابجد جي[4]

اکر	انگ	ڳڻتو	اکر	انگ	ڳڻتو	اکر	انگ	ڳڻتو
اء	1	هِڪڙو	ڊ	4	چار	ڦ	80	اسي
ب	2	ٻہ	ڍ	4	چار	ق	100	سو
ٻ	2	ٻہ	ڌ	4	چار	ڪ	20	ويھ
پ	2	ٻہ	ڏ	4	چار	ک	20	ويھ
ڀ	2	ٻہ	ذ	700	ست سؤ	گ	20	ويھ
ت	400	چار سؤ	ر	200	ٻہ سؤ	گھ	20	ويھ
ٿ	400	چار سؤ	رھ	200	ٻہ سؤ	ڳ	20	ويھ
ٽ	400	چار سؤ	ڙ	200	ٽي سؤ	ڱ	20	ويھ
ٺ	400	چار سؤ	ز	7	ست	ل	30	ٽيھ
ث	500	پنج سؤ	ژ	7	ست	لھ	30	ٽيھ
ج	3	ٽي	س	60	سَٺ	م	40	چار
جھ	3	ٽي	ش	300	ٽي سؤ	ن	50	پنجاھہ
ڄ	3	ٽي	ص	90	نَوّي	نھ	50	پنجاھہ
ڃ	3	ٽي	ض	800	اٺ سؤ	ڻ	50	پنجاھہ
چ	3	ٽي	ط	9	نَوَ	و	6	ڇھہ
ڇ	3	ٽي	ظ	900	نَوَ سؤ	ھ	5	پنج
ح	8	اٺ	ع	70	ستر	ي	10	ڏھہ
خ	600	ڇھہ سؤ	غ	1000	هزار			
د	4	چار	ف	80	اسي			

چٽ اکرن ۽ انگن ۽ ڳڻتيءَ مٿان اکرن سنڌيءَ فارسيءَ عربيءَ جي مٽي ليکي ابجد جي								
اکر	انگ	ڳڻتي	اکر	انگ	ڳڻتي	اکر	انگ	ڳڻتي
ا ء	۱	هڪڙو	د	۴	چار	غ	۱۰۰۰	هزار
ب	۲	ٻَ	ڊ	۴	چار	ف	۸۰	اسي
ٻ	۲	ٻَ	ڏ	۴	چار	ڦ	۸۰	اسي
ڀ	۲	ٻَ	ڌ	۴	چار	ق	۱۰۰	سؤ
پ	۲	ٻَ	ڍ	۴	چار	ڪ	۲۰	ويهه
ت	۴۰۰	چارسؤ	ذ	۷۰۰	ستسؤ	ک	۲۰	ويهه
ٿ	۴۰۰	چارسؤ	ر	۲۰۰	ٻسؤ	گ	۲۰	ويهه
ٽ	۴۰۰	چارسؤ	ڙ	۲۰۰	ٻسؤ	ڱ	۲۰	ويهه
ٺ	۴۰۰	چارسؤ	ژ	۲۰۰	ٻسؤ	ڳ	۲۰	ويهه
ث	۵۰۰	پنج سؤ	ز	۷	ست	گ	۲۰	ويهه
ج	۳	ٽي	ژ	۷	ست	ل	۳۰	ٽيهه
جھ	۳	ٽي	س	۶۰	سٺ	ل	۳۰	ٽيهه
ڄ	۳	ٽي	ش	۳۰۰	ٽيسؤ	م	۴۰	چاليهه
ڃ	۳	ٽي	ص	۹۰	نوي	ن	۵۰	پنجاهه
چ	۳	ٽي	ض	۸۰۰	اٺسؤ	ڻ	۵۰	پنجاهه
ڇ	۳	ٽي	ط	۹	نَو	ڻ	۵۰	پنجاهه
ح	۸	اٺ	ظ	۹۰۰	نوسؤ	و	۶	ڇهه
خ	۶۰۰	ڇهسؤ	ع	۷۰	ستر	ھ	۵	پنج
ي	۱۰	ڏهه	پوري ٿي چٽائي سنڌي جي					

آخوند گل محمد هالائي جي ترتيب ڏنل آئيويٽا ۽ انهن جو مُلهہ

ميرزا غلام حيدر ابجد جي اکرن ۽ عددن جي باهمي ڳانڍاپي کي نظم ۾ هِن ريت بيان ڪري ٿو:

هڪ الف جو ٿيّو ب جا ٻه عدد آهن ٿيا، ج جا ٽي ٿيا عدد، دال جا چار آهن بجا.
هه جا پنج، و جا ڇهه، ز جا ست بيشڪ، ح جا اَٺ، ط جا نوَ، ي جا ڏهه صاف صفا.
ڪ جا ويهه عدد، ل جا ٽيهه عدد، م جا چاليهه ۽ ن جا پنجاهه سدا.
سَٺ ٿيا س جا ۽ ع جا ستر ٿيا عدد، اسّي ف جا ٿيا ۽ ص جا نوّي وهه وا.
ق جا سؤ ٿيا ر جا ٻه سؤ آهن ته عدد، ش جا ٽي سؤ چار سؤت جا، بجا.
پنج سؤ ث جا ٿيا، خ جا ٿيا ڇه سؤ خوب، ذ جا ست سؤ ۽ ض جا اَٺ سؤ ٿيا ادا.
نوَ سؤ ظ جا ۽ غ جو ٿيو هڪڙو هزار، ماهرن علم جي هي عدد مقرر ئي ڪيا.
مثل ب، ٻ ۽ ڀ ۽ پ جا عدد آهن ٻه، چ ۽ ج، ڇ ۽ جهه جا ٽي جيئن ٽين ج جا ٿا.
د جيئن ڏ ۽ ڌ، ڊ ۽ ڍ جا چار عدد، ڪ ۽ گ، گهه ۽ ڳ، ڱ جا عدد ويه سدا.
ن جيئن ڻ جا پنجاهه، اسي ڦ جا جيئن ف، ٻه سؤ ڙ جا ۽ ڙ جا ٿيا آهن حقا.
مثل ت، ٺ جا ۽ ٿ، ٽ جا عدد چار سؤ، ٿيا هِن ۾ نه ڪنهين شڪ جا نه ڪا شبه جي جا.
الف ممدوه جو ۽ همزه جو هڪ هڪ ٿيو عدد، قاعدو ياد هي ’قنبر‘ جي رکن، تن لئي دعا. (5)

قديم زماني ۾ فنِ جمل جي ماهرن تاريخ گوئيءَ جي فن ۾ بنيادي ڳالهه اِها قائم ڪئي، ته لفظن جي سمورن اکرن مان سن نڪري ۽ اُن ئي اصول کي صحيح مڃيو ويو. پوءِ تاريخ سڌي ۽ عام لفظن ۾ يا سادي نموني سان چئي ويندي هئي. پر جيئن جيئن ڪو فن پنهنجا ارتقائي مرحلا طئي ڪندو ٿو وڃي، تيئن تيئن اُن فن ۾ به نواڻ ۽ خيالن جي اظهار ڪرڻ جا نادر نمونا تخليق ٿيندا وڃن ٿا.

شاعريءَ جي ٻين صنفن جيان هِن صنف ۾ به ائين ئي ٿيو آهي ۽ قطعه تاريخ جي اهميت ۽ افاديت کي اُجاگر ڪرڻ لاءِ، هڪ عام ۽ سادي طريقيڪار کان وٺي، مختلف صنعتن جي استعمال تائين، هر تاريخ گو شاعر پنهنجي پنهنجي فڪري صلاحيتن جي آڌار تي شاعريءَ جي هِن منفرد صنف ۾ مختلف قسمن کي متعارف ڪرائي، پنهنجي شاعراڻي بصارتن ۽ فڪري قوتن کي سميٽيندي، سوچ جي عميق ساگر مان اهڙا ته انمول موتي ڳولي، هڪ بي بها مالها جَڙي، جو چا ته ڳالهه ڪجي!

قطعہ تاريخ جا بنيادي طرح ھيءُ ٽي قسم عام مروج آھن: (1) صوري (2) معنوي ۽ (3) صوري معنوي 'صوري تاريخ' جو قاعدہء جمل سان ڪو تعلق ناھي ھوندو ۽ شاعر ظاھري لفظن ۾ ڪنھن واقعي جو سن، تاريخ يا مھينو بيان ڪري ڇڏي ٿو. پر 'معنوي تاريخ' جو دارومدار قاعدہء جمل سان سلھاڙيل آھي، جنھن ۾ جمل جي قاعدي موجب ھر ھڪ لفظ جي اکرن جا عدد جمع ڪري، تاريخ وضع ڪئي ويندي آھي. حقيقت ۾ اِھوئي تاريخ گوئيءَ جو فن آھي ۽ ھيءُ طريقو ئي تاريخ گوئي جي فن ۾ سڀ کان گھڻو استعمال ٿئي ٿو. اھڙيءَ ريت 'صوري و معنوي تاريخ' ۾ وري ظاھري لفظن ۽ انھن ئي لفظن جي اکرن جي مجموعي مان يا وري ان ڪانسواءِ ٻين لفظن جي اکرن مان گھربل سن اخذ ڪيو ويندو آھي.

انھن عام قسمن ڪانسواءِ، فنِ تاريخ گوئيءَ جي ماھرن، صنعتن ۾ بہ تاريخون چيون آھن. پر تاريخ چوڻ لاءِ فڪر جي بلنديءَ ۽ شاعراڻي صلاحيتن سان گڏوگڏ تاريخ گوئيءَ جي اصولن سان واقفيت ھئڻ بہ ضروري آھي ۽ اھڙيون فني خوبيون ميرزا غلام حيدر بيگ جي چيل قطعہ تاريخن ۾ پَرڪي سگھجن ٿيون، جن ۾ واقع نگاري، ندرت بياني ۽ تاريخي حقيقتون اھڙيءَ طرح نظم ڪيل آھن، جيئن سمونڊ سمايو بوند ۾.

ميرزا غلام حيدر جي مليل ڪلام مان جيڪي تاريخي قطعات مليا آھن، اُھي جملي 13 آھن. ان ڪانسواءِ پاڻ ھڪ مثنوي 'فراق نامہء سيده فاطمہ صغريٰ ع' جي عنوان سان، سال 1291ھ/1874ع ۾ تصنيف ڪيائون. مثنويءَ جي شروعات ھيئن ٿئي ٿي:

درد و غمَ جي ماجرا ٿي جانگذا	سوئي چاٽي درد جنھن آھن سَنا
درد ڪي چاٽي ھميشہ دردمند	درد ڪي چا سمجھندو ڪو خود پسند
ھم شبيھہ فاطمہ بنتِ رسول	آھي سا شھزادي ھم نامِ بتول
اُمِ ليليٰ ماءُ، پيءُ آھي حسين	پاءُ اڪبر ڀينرن جي دل جو چين
مصطفيٰ نانو علي ڏاڏو ٿيو	ڏاڏي زھرا خلد جنھن کي رب ڏنو
چاچو حسن المجتبيٰ سبزہ قبا	چاچو عباس علي ٿيو باوفا
زينب و ڪلثوم، رقيہ ٿيون ڦڦيون	جي سدا قربان ھِن تان پي ٿيون

ميرزا صاحب، ھِن مثنويءَ جي پڇاڙي ۾ ڏَسائي ٿو تہ پاڻ اھا مثنوي روزِ عاشور 10 محرم الحرام 1291ھ/27 فيبروري 1874ع تي، امام بارگاھہ علي آباد ۾ تعزيہ وٽ ويھي تصنيف ڪيائون. جنھن جي تصنيف جو سال بيبي فاطمہ صغرا ع جي نالي ۾ سمايل آھي:

ھِن بيان جو اِڳتي ھاڻي تاب ناھہ	تا چون ٻُڌندڙ پِٽي سر ھاءِ ھاءِ

حشر جي ڏينهن تعزيہ وٽ مثنوي | تو چئي رئندي پٽي سر هاءِ هاءِ
شڪر ڪر مقبول ڪيئي موليٰ حسين | جنهن جي ماتم چئين تون هر هاءِ هاءِ
نذرِ صغرا مثنوي ڪر، چو سروش | سر پٽي چئو روئي ’قنبر‘ هاءِ هاءِ(6)

1291ھ

تاريخ گوئيءَ جي ان قسم کي ’تاريخ مرڪب‘ چئجي ٿو. تاريخ مرڪب هڪ يا هڪ کان وڌيڪ لفظن تي مشتمل هوندي آهي. جنهن مان ڪنهن واقعي جو سن اُن واقعي سان لاڳاپيل ڪنهن لفظ مان حاصل ڪيو ويندو آهي.(7)

ميرزا غلام حيدر اِها مثنوي پنهنجي والد، ميرزا فتح علي بيگ جي تعمير ڪرايل امام بارگاه علي آباد ۾ تصنيف ڪئي. اُن جي تعمير نؤ جو سن هن ريت رقم ڪيو جيڪو معنوي اعتبار سان نهايت ئي موزون ۽ بي بدل آهي:

هيءَ بارگاه آهي جا عين نگاهِ حق | سايہ ڪيو انهيءَ تي تہ شام و پگاهِ حق
لاريب هيءَ ضريح مقدس ٿي قصر نور | قربان هن تان آهي سدا شمس و ماهِ حق
فتح علي ست ابن مراد علي مراد | باني ضريح و بارگہ جو خير خواهِ حق
هاتف چيو ضريح مقدس هي ڏسندي ئي | مداح اهل بيت رهين سال و ماهِ حق

’قنبر‘ غلامِ حيدر ڪرار از ازل
رفعت امام بارگہ لک با پناهِ حق

1279ھ

سنڌي اساسي شاعريءَ جي سرموڙ شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه بروز آچر 14 صفر المظفر 1165ھ/02 جنوري 1752ع تي وفات ڪئي. ميرزا غلام حيدر شاهہ صاحب جي وفات جو هجري سن قرآن مجيد جي سوره القمر جي پنجونجاهين آيت ”عِندَ مَلِيڪ مُقتَدِر“[1] جي جزو کي شعر ۾ تضمين ڪري هن ريت وضع ڪيو آهي:

سيد عالي نسب والا گوهر عبداللطيف | نذر حق ڪيئن جان پنهنجي زندگي هئي مختصر
عالمِ اسلام جو بي مثل شاعر ذي شرف | لفظ جي آڻي ڪتب سيد تي هو سڀ منحصر
پندرهين ماهہ صفر يارهن سؤ پنجهٺ سال هو | اُن جي فرقت ۾ سڄڻ روئي وسائن خاڪ سر
سال رحلت لاءِ ’قنبر‘ آهي هاتف جي ندا | لِک غلام حيدر ان پر سال آهي معتبر

بيگمان و باليقين از فضل رب العالمين
آهي مطلوب علي عِندَ مَلِيڪ مُقتَدِر

1165ھ

[1] ترجمو: قدرت رکندڙ بادشاهہ جي بارگاهہ ۾ (مقرب) هوندو.

هيءَ تاريخ جو اُهو قسم آهي، جنهن ۾ تاريخ گو ڪنهن واقعي جو سن قرآن مجيد جي آيت يا حديث شريف يا ڪنهن ٻئي شاعر جي وسيع فڪر واري مصرع مان وضع ڪري، توڙي جو اِن قسم جي تاريخ ۾ آيل مصرع وغيره تي مصنف ڪي ملڪيت جو ڪو حق حاصل ناهي، پر اهڙي قسم جي تاريخ کي هميشہ ساراهيو ويو آهي، تہ ٻئي جي ڪلام کي پنهنجي شعر ۾ تضمين ڪري، اُن مان گهربل سن حاصل ڪرڻ فني اِستعداد جو ڪمال آهي. عام طور تي اِهو دستور رهيو آهي، تہ ان مصرع جو تعلق جنهن سان هجي، تنهن جو ذڪر ڪرڻ گهرجي، تہ فلاڻي جي ڪلام مان استفادو ڪري مادهء تاريخ جوڙي وئي آهي. اصل ڪلام ۾ عددن جو پورائو ڪرڻ لاءِ معمولي ڦيرگهير ڪرڻ کي هِن جي ماهرن جائز قرار ڏنو آهي، پر شرط آهي تہ انهيءَ ڦيرگهير ڪان پوءِ بہ پڑهڻ مهل خيال يڪدم اصل ڪلام طرف مائل رهي.(8)

حيدرآباد جي شهداداڻي ٽالپر خاندان جو ڇهون شاعر مير حسين علي خان’حسين‘ ٽالپر ولد مير نورمحمد خان ٽالپر 26 ربيع الاول 1295ھ/30 مارچ 1878ع تي وفات ڪئي. سندن وفات تي ميرزا غلام حيدر قطعہ تاريخ چئي، جنهن ۾ مير صاحب جي وفات جو هجري سن معنوي صورت ۾ قلمبند ڪيو:

صاحب ذهن رَسا بيشڪ حسين علي حسين تعزيہ دار حسين ۽ هو عزادار حسن
ناگهان رحلت ڪري سو دار دنيا مان ويو اشڪ ريزان ان جي غم نورمحمد[1] سين حسن[2]
دوست ۽ احباب غمگين ٿو ڏسان هِت چار سُو نيڪ هن انسان جي غم خورد وڪلان با صد محن
زينت باغ ارم ٿيو حڪم سين حسنين جي گلشن نورمحمد[3] مئون وڃي رشڪ چمن
مومن ديندار جي هيئن سال رحلت لئي سروش ڏئي ندا قنبر چيو، اي مدح خوان پنجتن

حق ۾ فرمايو حسين علي جي هيئن حسنين پاڪ
ٿي رهي زيب رياض خُلد هي شيرين سخن
1295ھ

ميرزا غلام حيدر جي والد ۽ معروف مرثيہ گو شاعر ۽ مرثيہ خوان ميرزا فتح علي بيگ ’فتح‘ 29 محرم الحرام 1301ھ/30 نومبر 1883ع تي جمعي جي ڏينهن وفات ڪئي، جنهن جي وفات جو عيسوي سن پاڻ قرآن مجيد جي سورهء’يسين‘ جي

---

[1] مير نورمحمد خان ٽالپر ولد مير حسين علي خان ٽالپر ولد سرڪار عالي مدار مير نورمحمد خان ٽالپر
[2] مير محمد حسن علي خان ٽالپر ’حسن‘
[3] سرڪار عالي مدار مير نورمحمد خان ٽالپر ولد مير مراد علي خان ٽالپر

پهرين اکر ’ي‘ کي سوره زمر جي تيرهين آيت ”طِبتُم فَادخُلُوهَا خٰلِدِينَ“ جي عددن سان ڳنڍيو، هِن ريت وضع ڪيو:

مرثيه خوان مدح خوانِ اهل بيتِ طاهرين | مومنِ دينداز جو فتحِ علي هو باليقين
ٻن مراد علي ٻنِ فاضل ثناخوانِ حسين | ها غمِ فرقت ۾ اُن جي مومنين زار و حزين
ناگهان رحلت ڪري هن دارِ فانيءَ مان ويو | آهي جو دارالبقا ڏي مدح خوانِ شاهِ دين
سر تان والد جو سندم سايو لهي ويو اوچتو | تي ويس تنها اِنهيءَ ڏک کان ٿيو آهيان غمين

سالِ رحلت لئي چيو جبريل قنبر ڪر رقم
با سرِ يسين طبتم فاد خلوها خالدين

1883ھ = 1873 + 10

هي تاريخ وفات وري ’صنعتِ اهمال‘ يعني بنا نقطن وارن اکرن ۾ هِن ريت رقم ڪيل آهي:

ڪئي قضا فتح علي هَئي مومن ڪامِل اَلا | مرثيه گوئي جو پيءُ ڏاڏي کان هو حامل اَلا
صنعتِ اهمال ۾ ’قنبر‘ لکيو سال وصال | سرور و سردار اهلِ علم و هم عادل اَلا

1301ھ

ميرزا غلام حيدر جي پاءُ ميرزا قاسم علي بيگ ’قاسم‘ 04 ذي الحج 1322ھ/06 فيبروري 1905ع تي وفات ڪئي، جنهن جي وفات جو هجري سن معنوي صورت ۾ هيئن رقم ڪيو:

آهَ قاسم علي رحلت ڪئي ’قنبر‘ افسوس | غم کان دل شق ٿي بيان جي نه ڪا آهي يارا
سال رحلت ڏسيو هاتف ته ٿيو جنت ۾ | ابنِ فتح علي قاسم علي محفل آرا

1322ھ

وري صنعت تضاعُف ۾ ڏسو ته ڪيئن وفات سن قلمبند ڪيل آهي:

مرثيه گو مرثيه خوان نيڪ نيت نيڪ نام | داردنيا مان ويو رحلت ڪري والا مقام
خلد ۾ قاسم علي کي ڏسندي چو ’قنبر‘ سروش | ٿيو مضاعف آهي شان شاعر شيرين ڪلام

1322ھ = 2 x 661

صنعت تضاعُف ۾ ماده تاريخ جي عددن کي ٻٽو ڪرڻ يا 02 جي عدد سان ضرب ڪرڻ سان گهربل سن حاصل ٿئي ٿو. ان لاءِ قطعه تاريخ ۾ اهڙو اشارو پڻ ڏنو ويندو آهي، ته جيئن پڙهندڙ بآساني گهربل سن اخذ ڪري سگهي.(9)

سلطان سخن مير محمد حسن علي خان ’حسن‘ ٽالپر ولد مير نصير خان ٽالپر سنڌ جو وڏو مرثيہ گو شاعر ٿي گذريو آهي، جنهن 15 ذوالحج 1324هہ/30 جنوري 1907ع تي هن فاني جهان مان لاڏاڻو ڪيو. سندن وفات تي ميرزا غلام حيدر ”صنعت ذو تاريخين“ ۾ قطعہ تاريخ رقم ڪئي، جنهن ۾ مير صاحب جي جنم ۽ وفات جا هجري سنَ سمايل آهن:

ويو جهان مان گذاري ’حسن‘ علي جو غلام | اُنهيءَ جي غم ۾ تہ غمگين ڏسان ٿو خاص عام
لکيو هي سال ولادت وفات جو قنبر | خديو تاجوري | شهنشاه شيرين ڪلام

1240هہ 1324هہ

صنعت ذو تاريخين ۾ هڪ ئي مصرع مان ٻہ تاريخون ظاهر ٿين. هاڻي وري ’صنعت تضارب‘ ۾ چيل ٻي تاريخ ۾ ميرزا غلام حيدر جي فڪر جي بلندي پَرکيو. جنهن ۾ لفظ ’اج‘ جي عدد کي ’مومن صادق‘ جي عددن سان ضرب ڪري وفات جو سن ڪڍڻ ۾ نہ مهارت سان رقم ڪيو آهي:

جنهن جي غم مغموم آهي اج تہ ساري ڪائنات
سو حسن، ’قنبر‘ هو بيشڪ شاعرِ عالي صفات
سالِ رحلت هيئن تضارب ۾ ڏسيو آهي سروش
چار ڀيرا اج چئي، ڪئي مومن صادق وفات

4 x 331 = 1324هہ

صنعت تضارب ۾ هڪ اکر يا لفظ يا لفظن جي عددن کي ڪنهن ٻئي اکر يا لفظ يا لفظن جي عددن ۾ ضرب ڪرڻ سان گهربل سن ظاهر ٿئي ٿو.[10]

مير محمد حسن علي خان ٽالپر کي، پهرين تہ سندن بنگلي ۾ امانت طور دفن ڪيو ويو. پوءِ تاريخ 19 ربيع الثاني 1330هہ/08 اپريل 1912ع ۾، مير صاحب جو لاش، ڪربلا معليٰ ۾ دفنائڻ لاءِ نيو ويو ۽ سندن تدفين ڪربلا معليٰ ۾ حضرت امام حسين ؑ جي روضہ مبارڪ جي احاطي ۾ 21 جمادي الاول 1330هہ مطابق 09 مئي 1912ع تي اُن حجري ۾ ٿي، جيڪو سندن ڀاڻيجي، حاجي مير نور محمد خان ٽالپر خريد ڪيو هو.[11] اِن سفر ۾ مير صاحب جي ڀاڻيجي، حاجي مير نور محمد خان ٽالپر سان، سندن عزيزن ڪانسواءِ ميرزا غلام حيدر ۽ سندس ٻہ ڀائر ميرزا غلام رسول بيگ ۽ ميرزا ٻڍل بيگ ساڻ هئا. ميرزا غلام حيدر، مير صاحب جي وفات جي تاريخ ۽ ڪربلا ۾ تدفين جي تاريخ هِن ريت نظم ۾ چئي آهي:

جنهن جي فرقت کان فضا ڏسجي پئي اڄ سوگوار
سو حسن هو دين پيغمبر جو سنڌ ۾ پاسدار
پندرهين ذي الحج سال تيرهن سئو چوويهہ آيو شمار
جنهن ۾ رحلت ڪئي جهان مان مير صاحب نامدار
دفن بنگلي ۾ ٿيو هو عابد شب زنده دار
ڪربلا مدفن جي لئي هو روحُ ان جو بيقرار
نيٺ منزل تي رسياسين مير جي ميت کڻي
ساري منزل تي هئاسين ساڻ ميت اشڪبار
نورديده اُن جو گڏ نورِ محمد خان امير
قافلہ سالار ٿيو هي مرد مومن ديندار
۽ معاون ٿيو ٻيل اُن جو تہ پهرين ڏينهن کان
ٻاءُ منهنجو شاعرِ آلِ محمد ذي وقار
مير صاحب پنهنجي پيسن سان ڪيو حجرو خريد
قبر پيراندي شہ دين جي ڪرائي سون تيار
قبر ۾ ميت رکي مون ۽ غلام رسول ٻاءُ
اُن گهڙي ها مومن ديندار هر سُو اشڪبار
نائين مئي اوڻيه سؤ ٻارهن ڏينهن جا ٻارهن ٿيا
شاعر آل محمد ٿيو جڏهن زيب مزار
شعر هي ’قنبر‘ لکيم موليٰ جي روضي ۾ جڏهن
ڪئي ندا هاتف تہ آهي شعر بيشڪ آبدار

تاريخ گوئيءَ جي هِن قسم کي صوري چئجي ٿو جنهن ۾ ڪنهن واقعي جو سن، تاريخ يا مهينو لفظن جي صورت ۾ بيان ڪيو ويجي ٿو ۽ ظاهري لفظن ۾ ئي تاريخ جو مادو بيان ڪيل هوندو آهي. صوري قسم تمام رواجي آهي، جنهن ۾ جمل جي حساب جو ڪوبہ عمل دخل ناهي هوندو.[12]

ميرزا غلام حيدر، مير صاحب تي ’صنعتِ توشيح‘ ۾ هڪ شعر چئي، سندن ڪربلا معليٰ ۾ تدفين جو سن هِن ريت رقم ڪيو:

مر- متـــاع حســـن زيســـت جـــنهن جـــي ز آغـــاز
ي- يقينـــاً هـــو شـــعرائي عـــالم ۾ ممتـــاز
ر- رهيـــو طاعـــتِ حـــق ۾ مشـــغول هـــر دم
ح- حمايـــت ڪـــيس پـــي جـــو شـــاھ حجـــاز
س- ســـخن گـــو ســـخنور سـخندان سـخن سـنج
ن- نِڪُـــو نـــام، آزاد از حـــــرص و آز
ع- عطـــا جـــاءِ مرقـــد ڪـــيس جـــو حســـين
ل- لحـــد ۾ ٿيـــو ســـاڪن محـــب بـــا نيـــاز
ي- يگانـــ هـــو مـــومن رســـيو ســـنڌ مـــان
ح- حفاظـــت ۾ عبـــاس جـــي نينـــوا بـــاز
س- ســـندس ســـال تـــدفين ’قنبـــر‘ لکيـــو
ن- نمايـــان ٿيـــو مرثيـــ گـــو ســـرافراز

1330ھ

توشيح جي لغوي معنيٰ سنوارڻ آهي. علم بيان جي اصطلاح ۾ اُهو شعر جنهن جي مڙني مصرعن مان پهريون اکر وٺڻ سان ڪنهن شخصيت يا شاعر جو نالو ظاهر ٿئي. مٿئين شعر جي هر مصرع جو پهريون اکر ڪٺي ڏار لکبو تہ اُن مان مير صاحب جو نالو ”مير حسن علي حسن“ وضع ٿيندو.

ميرزا غلام حيدر جي نوجوان پُٽ ميرزا حسين علي بيگ ’حسين‘ 23 شعبان المعظم 1333ھ/07 جولائي 1915ع تي پنجويهن سالن جي عمر ۾ وفات ڪئي، جنهن جي داغ ڪيس نهوڙي وڌو. هڪ پيرسن ۽ بيو وري جوان پُٽ جو گهاءُ! پنهنجي ان درد جي داستان کي هن قطعہ تاريخ ۾ رقم ڪري، وفات جو سن ’صنعت ازدواج‘ ۾ هِئين چيو:

فرزنـــد جـــي رحلـــت کـــان ٿيـــو آهيـــان دل افگـــار
ٿـــو يـــاد ۾ اُن جـــي رهـــان بـــا ديـــدھء خونبـــار
هـــو مرثيـــ خـــوان، شـــاعر و نقـــاش هنرمنـــد
دل تڙڦـــي ٿـــي اُن جـــا هـــي اڪـــين ســـان ڏســـي آثـــار
دنيـــا مـــين پســـر بـــاپ ڪـــي زينـــت ڪـــا ســـبب هئـــي
هـــي خـــوب دبيـــرِ ســـخن آرا ڪيـــو اظهـــار

بـــازو كـــري خســـتہ ٿـــو غـــم قـــوت بـــازو
ٿـــو يـــاد ڪريـــان بـــس غـــم عبـــاسِ علمـــدار
جـــا ازدواج آهـــي صـــنعت اُن ۾ لكـــان ٿـــو
رحلـت جـو سـندس سـال پڻـي سـر ڏئـي اُچنگـار
’قنبـــر‘ جـــي دُعـــا تنهنجـــو حبيـــب ايـــزد ئـــي 709 +
مـــوليٰ علـــي ٿيئـــي ســـرور و ســـردار مـــددگار 1206 = 1915ع

صنعت ازدواج ۾ ڪنهن شعر جي پهرينءَ مصرع مان حروف معجمہ (نقطن وارا اکر) جا عدد وٺي، پوءِ اُنهن عددن کي، ان شعر يا ٻئي شعر جي پهرينءَ يا ٻيءَ مصرع مان حروف مهملہ (بنا نقطن وارا اکر) جي عددن سان جوڙجن، تہ ان مان گهربل سن حاصل ٿئي ٿو.[13] ميرزا حسين علي بيگ جي وفات جو سن آخري شعر جي پهرينءَ مصرع ”قنبر جي دُعا تنهنجو حبيب ايزد ئي“ جي نقطن وارن اکرن ق، ن، ب، ج، ي، ت، ن، ن، ج، ب، ي، ب، ي، ز ۽ ي جي عددن کي ٻيءَ مصرع ”موليٰ علي ٿيئي سرور و سردار مددگار“ جي بي نقط لفظن ”سرور و سردار مددگار“ جي عددن سان، پاڻ ۾ جوڙ ڪرڻ سان حاصل ٿيندو.

جوان پُٽ جي مرڻي جو زخم اڃا تازو ئي هو، جو ورِي 12 ذيقعد 1334هہ/ 11 سيپٽمبر 1916ع تي سندس ننڍو ڀاءُ، ميرزا ٻڍل بيگ بہ وفات ڪري ويو. جنهن جي وفات جو سن، ’صنعت مضاعف‘ ۾ رقم ڪيو:

جو خاتمِ مرثيہ سندو نقشِ نگين ٿيو اڄ سوگ ۾ اُن جي تہ هر هڪ آهي غمين ٿيو
رحلت سندو لک سال مضاعف ۾ اي قنبر افضال اللهي سان ٻڍل خلد مکين ٿيو
958 x 2 = 1916ع

سنڌ جي هِن شاعر جي وفات، 25 ربيع الثاني 1339هہ/05 جنوري 1921ع تي حيدرآباد ۾ ٿي. ميرزا غلام حيدر جي وفات تي سندس ڀاءُ، ميرزا غلام رسول بيگ ’مقبل‘، ميرزا قربان علي بيگ ’قربان‘، ڊاڪٽر ميرزا مدد علي بيگ ’مدد‘ ۽ مولانا سيد علي اصغر ’کيف‘، تاريخي قطعات رقم ڪيا. جن مان مولانا سيد علي اصغر جي چيل قطعہ تاريخ هِتي ڏجي ٿي:

صد افسوس ای کیف ناگاہ قنبر ز دنیا ثناخوان آل عبا رفت
پئی سال رحلت ندا داد ہاتف بدرگاہ مولی بدارالبقا رفت
1339هہ

حوالا

1. عدالتي بيان. سال 1932ع ۾ ڊپٽي ڪليڪٽر هالا جي ڪورٽ ۾ ڏنل بيان جو نقل. پئرا نمبر 2 ۽ 4.
2. طالب المولى، مخدوم. (1992ع). دُر ناياب عرف ياد رفتگان. ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. ص:66_67
3. فياض علي بيگ، ميرزا. "بزم خليل". (ٽماهي مهراڻ 2012/3ع). ڄامشورو: سنڌي ادبي بورڊ. ص: 48 ۽ 49.
4. هالائي، گل محمد، خليفو. (1275هه). ديوان گل. بمبئي. ص:10.
5. قنبر، ميرزا غلام حيدر بيگ. بياض قنبر (قلمي). ملڪيت: ميرزا منظور علي بيگ.
6. ساڳيو.
7. جنگ وَلا، نواب عزيز، شمس العلماء. (1998ع). غَرائب الجمل. نئين دهلي: قومي ڪونسل برائي فروغ ادب اردو زبان. ص: 117.
8. حوالو ساڳيو. ص: 126.
9. حوالو ساڳيو.ص:141.
10. حوالو ساڳيو. ص:143.
11. شاهد، فتح علي بيگ، ميرزا. (1995ع). نهر البڪا. حيدرآباد: زيب ادبي مرڪز. ص: 41 ۽ 46.
12. ڏسو حوالو نمبر 07. 113.
13. حوالو ساڳيو. ص:150.
14. ڏسو حوالو نمبر 05.
15. هاشمي، عبدالقدوس:(1987ع). تقويم تاريخي (قاموس تاريخي)، اسلام آباد: اداره‌ء تحقيقات اسلامي.